

Liberalisme in Nederland¹

Elida Wessel-Tuinstra, lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal van D'66

Liberaal Reveil, 1980, No. 3

Inleiding

Het liberalisme is weer in discussie. Hoe kan dat? Liberalisme is toch die politieke stroming uit de tijden van onze voorvaders, die de vrijhandel propageerden, het absolute koningschap afschaften en vrijheid als haar wapenspreuk hoog in haar (nooit getoond) vaandel droeg? Zo kan men liberalisme zien. Maar, zoals ik hoop aan te tonen, men doet het daarmee onrecht. Liberalisme is springlevend. Waarom? Omdat wij nu, anno 1979, * evenzeer als in de tijd waarin het liberalisme ontstond, leven in een periode van heroriëntatie. Heroriëntatie op drie gebieden: economie, politiek en geestelijk leven of wellicht kunnen we voor dat laatste beter invullen: de waardenscala in de maatschappij. Ook nu een nieuwe economische orde, ook nu de belangrijkste politieke vraag "wat is de rol van de overheid" en ook nu een zoeken naar ons eigen mensbeeld. Dat maakt de discussie over het liberalisme zo boeiend en actueel. In Nederland is de ontwikkeling van het liberalisme bovendien anders dan in andere landen. Ik zal mij beperken tot de gang van zaken rond het liberalisme in Nederland. Die geschiedenis is reeds boeiend genoeg. Niet alleen het beschrijven van geschiedenis beoogt dit artikel. Als iemand, die midden in de actuele politiek staat, zal ik tevens graag mijn visie geven op de toekomst van het liberalisme in Nederland.

Oorsprong in de renaissance

Aan het eind van de middeleeuwen, zo onnavolgbaar beschreven in Huizinga's "Herfsttij", hervindt de mens zichzelf. De theocratie, verstrengeling van wereldlijke en geestelijke macht, had voordien samen met adel en (absoluut) vorst de gewone mens machteloos gelaten. Zijn denken werd beheerst door bovennatuurlijke machten, waarop hij geen greep had, zijn werken door feodale plichten (terwijl de rechten afbrokkelden), zijn levensdoel was het vinden van het geluk in het hiernamaals. De mens zoekt naar uitwegen uit dit systeem. Zoals we ook in later eeuwen steeds zullen zien gaat de mens bij een heroriëntatie op eigen

---

¹ Een uitgebreide versie van dit artikel werd in het Frans geplaatst in Septentrion, een Belgisch-Nederlands Cultureel Tijdschrift 1980, No. L.

functioneren, op eigen identiteit, terug naar zijn verleden, de altijd vruchtbare moederschoot van de historie. De renaissance zoekt haar antwoord op de meest wezenlijke problemen van het menselijk bestaan in de oudheid en de vroeg-christelijke leefwereld. Verwonderlijk is dit niet. Immers elementen van eigenwaarde, eigen ethiek en eigen rechten van de mens vinden we zowel bij Plato als bij Paulus en deze bouwstenen worden maar al te graag opgepakt om eigen identiteit in een crisissituatie te versterken. De renaissance schonk op deze wijze geboorte aan het humanisme als Europese geestesstroming en aldus werd een geestelijk klimaat geschapen dat ruimte gaf aan creativiteit. Groots werd die ruimte gevuld: nieuwe uitvindingen, ontdekkingsreizen, nieuwe staatkundige denkbeelden, een andere economische orde en een verdieping van het persoonlijk geloofsleven. Dit alles kwam tot bloei in een proces, dat zich over eeuwen uitstreckte en dat bij voortduring een beroep deed op de homo liberalis, de vrije mens, die de drager is van de krachten die aan de cultuur inhoud en gestalte geven.

De situatie in Nederland voor 1848

In Nederland kreeg deze vrije mens al vroeg kansen in de burgerij, de nieuwe stand. De voorwaarden daartoe waren gunstig. Vooral de zeventiende eeuw was een bloeitijd. Van een verre vorst in Spanje, die bovendien zijn godsdienst aan zijn onderdanen wilde opleggen, had men zich in langdurige strijd bevrijd. De Republiek der Verenigde Nederlanden straalde van zelfbewustheid, men zie de geschilderde portretten uit die dagen, b.v. van de regenten van weeshuizen, trotse mannen en vrouwen (!) die, met de hand op de beurs, duidelijk baas in eigen huis waren. Na de godsdienstoorlog stond verdraagzaamheid hoog in aanzien, al moet gezegd worden dat die tolerantie vooral eigen geloofsgenoten n.l. de calvinisten betrof. Niet voor niets bloeiden andere godsdiensten in schuilkerken. Maar toch, Thomas à Kempis, Erasmus, Spinoza, Hugo de Groot, om maar enkele Nederlanders te noemen, wisten de universele geest van de renaissance in eigen taal te vangen en nieuwe inhoud te geven. Zij genoten in ruime kring aanhang en bekendheid.

Helaas is de afstand tussen zelfbewustheid en zelfgenoegzaamheid klein. Spreiding van macht door de machthebbers zelf is altijd moeilijk en de regentenregering ontaardde in een oligarchie. De slechte klank die het woord regent heden ten dage heeft dateert uit die tijd: het conservatisme schoot wortel in Nederland en het zou tot aan de grondwet van 1848

duren voordat legitieme macht aan een ruimere kring van de nieuwe burgerij gegeven werd. Wel dient één eenzame voorloper genoemd te worden: Gijsbert Karel van Hogendorp, de man die in 1812 het interregnum dat ontstond na het vertrek van de Fransen, op de juiste wijze wist op te vullen. In zijn jonge jaren had hij ruimschoots kennis genomen van de denkbeelden van de Verlichting met hun optimistisch geloof in de mens en zijn/haar mogelijkheden. De geest van de vrijheid had hij geproefd en gewaardeerd tijdens een verblijf in de jonge Staten van Noord-Amerika in 1783, waar hij bevriend raakte met niemand minder dan Jefferson

De ideeën van Van Hogendorp over de parlementaire democratie, de plaats van de monarch daarin, werden door zijn collega's uit de bestuurlijke kringen in Den Haag en door koning Willem I afgewezen. Ook zijn pogingen om de handel te bevrijden van de beschermende rechten mislukten. Maar hij maakte door zijn voortdurende en openlijke strijd voor deze denkbeelden de weg vrij voor de grondlegger van het liberalisme in Nederland: Johan Rudolf Thorbecke.

Voor het eigen karakter van het liberalisme in Nederland is naast de hiergenoemde langdurige traditie van burgerlijke levensstijl de persoon en denkwereld van Thorbecke (1798-1872) van doorslaggevende betekenis geweest. Na zijn studie in de klassieke talen had hij gelegenheid om nog enkele jaren in Duitsland te studeren, waar zoals bekend, in die dagen bloeiende filosofische scholen bestonden. Het is tevens de tijd van de romantiek: Schiller, Goethe, de rechtshistoricus Von Savigny, de reus der idealistische wijsbegeerte Schelling, bepaalden mede het klimaat waar de toen 22-jarige student in terecht kwam. Geen wonder dat wij bij hem niet de absolute vrijheid van het individu als grondslag voor de maatschappij zien, maar het constateren van een duidelijk organisch verband tussen individu en groep. Hij wil de vrijheid van de maatschappij niet afleiden uit die van de individuen, maar geeft aan individu en groep ieder zijn eigen waarde: individu en staat hebben volgens hem elk hun zelfstandige betekenis; hun onderlinge verhouding vindt in het recht haar uitdrukking. Thorbecke ziet de maatschappij in voortdurende groei en daarom is hij in staat geweest met handhaving van zijn beginselen toch recht te doen aan de eisen van de tijdsomstandigheden. Tevens gaf hij daarmee aan het liberalisme als beginselleer de mogelijkheid zich in de maatschappij te ontwikkelen. Het is de onsterfelijke verdienste van

het liberalisme met haar ideeën over de vrijheid van de burgers en de scheiding der machten, dat het niet alleen in Nederland maar in vrijwel heel Europa de rechtsstaat heeft gevestigd.

Rol van de staat

Thorbecke zag de rol van de staat zeker niet als een passieve: "kenmerk van een liberale staat is dat zij de ontwikkeling van zelfstandige kracht bevordert, algemene voorwaarden schiep, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt". Deze woorden door hem in 1869 geschreven konden ook nu geschreven zijn. Er klinkt in door hoezeer het liberalisme een emancipatiestreven in zich houdt.

Politieke partijvorming

Toch is het liberalisme niet de emancipatiebeweging geworden voor de groepen die nog geen deel hadden aan de nieuwe bestuursvormen: de arbeidende bevolking. De leer van de staatsonthouding heeft op het terrein van de arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden te lang het vrije spel der maatschappelijke krachten op zijn beloop gelaten ook toen duidelijk was hoe groot de schaduwzijden van dit spel konden zijn. De industriële revolutie had immers ook in Nederland grote ellende voor de werknemers, mannen, vrouwen en kinderen met zich mee gebracht. Ook in de politiek t.o.v. de koloniën is van de vrijheidsgeest weinig te bespeuren. Hier wreekte zich dat het liberalisme het vrijheidsbegrip nog onvoldoende had ingevuld. De vrijheid van de bezitters bracht een onvrijheid, een afhankelijkheid voor de niet-bezitters met zich mee. Vrijheid noch vrijheidsrechten bleken "van nature" geschonken zaken, maar verworvenheden waarvoor iedere generatie, ieder mens zich steeds opnieuw moest inzetten. Door op het kritieke moment dit sociale aspect te verwaarlozen verloren de liberalen niet alleen aan invloed bij de grote massa, maar raakten zij ook onderling verdeeld. Toen b.v. hun eigen liberale minister Tak van Poortvliet in 1891 met een voorstel voor drastische uitbreiding van het kiesrecht kwam brandde een felle strijd los tussen de meer behoudende liberalen die hun macht bedreigd voelden en de vooruitstrevenden, die inzagen dat de maatschappelijke ontwikkeling een breder draagvlak voor de politieke besluitvorming vereiste. De partijvorming op liberale grondslag kwam mede daardoor moeizaam op gang. Toch bleek de liberale invloed. Het waren liberale ministers die de eerste arbeidswet, de leerplichtwet,

woningwet en gezondheidswet tot stand brachten, allemaal instrumenten om het vrije spel der maatschappelijke krachten zo te leiden, dat werkelijke vrijheid en gelijkheid een kans kregen. Vooral de Vrijzinnig Democraten vormden een pittige groep. Veel actiever dan b.v. de christelijke partijen zetten zij zich in voor vrouwenemancipatie, protesteerden zij tegen het slappe bewind van de christelijke regering t.a.v. de jodenvervolging in Duitsland en bepleitten zij ontwapening om tot betere internationale verhoudingen te komen. Hun liberalisme vertoonde een menselijk gezicht.

Liberaal?

In hoeverre is de VVD werkelijk liberaal? Voor de beantwoording van die vraag is het van belang vast te stellen welke de functie is van de ideologische uitgangspunten of grondslagen voor de praktische politiek van alledag. Politiek kan men omschrijven als vormgeving aan de samenleving; politieke partijen dienen mede de richting aan te geven, waarin naar hun mening die samenleving zich moet ontwikkelen. Zij moeten doelstellingen voor langere termijn vaststellen. Daarvoor zijn mijn inziens drie dingen nodig: - begrip voor het verleden; - kritische evaluatie van de eigentijdse maatschappelijke situatie, waarvoor inzicht in de maatschappelijke ontwikkeling is vereist; - een eigen maatschappijvisie. Wie zich met deze drie punten bezig houdt kan niet om uitgangspunten heen: onherroepelijk komt bij het denken over het verleden, heden en toekomst de vraag waarom en waartoe op. De kracht van grondslagen is dan vooral dat zij de dagelijkse politieke problemen in een ruimer kader zet; de gevolgen van bepaalde ad hoc-beslissingen voor het geheel worden daardoor duidelijker. Een samenhangend beleid wordt dan mogelijk. Door vanuit de grondslagen de maatschappij te beschouwen vindt men de politiek relevante vragen en ontdekt oplossingsrichtingen. Wie nu de vraag of de VVD liberaal is aldus benadert heeft dus de plicht na te gaan in hoeverre de praktische politiek aan de doelstelling van het liberalisme beantwoordt. We nemen daarbij de definitie, zoals Oud die in 1958 geeft in "Enige aspecten van het modern liberalisme": "Liberalisme is het streven dat er op gericht is dat zoveel mogelijk in onze maatschappij de voorwaarden worden geschapen, waardoor de mens zich zo vrij mogelijk zal kunnen ontplooien. Wij zeggen dat het individu in de maatschappij in de eerste plaats komt en dat het in de laatste instantie altijd gaat om de mens".

Van de grote maatschappelijke problemen, die de VVD als iedere andere politieke partij in de dertig jaar van haar bestaan onder ogen had te zien noemen wij enkele: de onafhankelijkheid van Indonesië, de milieuproblematiek, de te krappe arbeidsmarkt, de energieschaarste, de "revolutie" van de jaren zestig, de emancipatie, de veranderde normen en waarden, de werkloosheid. Toetsen wij nu de door de VVD aangedragen oplossingen aan de door Oud genoemde "vrije ontplooiing" dan wreekt zich hier opnieuw, even als honderd jaar geleden, dat het begrip vrijheid niet nader is ingevuld. Wie zich verzet tegen de onafhankelijkheid van een kolonie, die daar aan toe is, wie jarenlang weigert de keerzijden van het industrialisatieproces, zoals de milieuvervuiling, onder ogen te zien, wie buitenlandse arbeiders hier naar toe haalt zonder de consequenties voor de bevolkingspolitiek daar uit te trekken, wie de energieschaarste vooral wil oplossen door snelle invoering van kernenergie en LNG, wie zonder nader onderzoek stelt dat meer winst meer werk oplevert, hanteert een statisch vrijheidsbegrip. 1) De vrije ontplooiing is dan wel weggelegd voor de Nederlander maar niet voor de Indonesiër. Wel voor de ondernemer, maar geen vrijheid voor de burger om frisse lucht in te ademen. Wel ontplooiing voor de nationale economische groei, maar afhankelijkheid in de ontwikkelingslanden, en wel vrijheid voor de producent zonder vrijheid voor de consument om te vertellen of hij dat product wel wenst. Het statisch vrijheidsbegrip brengt onvrijheid voor anderen met zich, maar soms ook voor diegenen aan wie wel de vrijheid gegund wordt; innerlijke onvrijheid b.v. voor de ondernemer door verslaving aan zijn werk, innerlijke en uiterlijke onvrijheid voor een bepaalde bevolkingsgroep om stand, status op te moeten houden, hetgeen verslaving aan bezit met zich brengt. De resultante van die statische vrijheid is dan de status quo, een situatie waarin mens en maatschappij gevangen zijn in zelfgeschapen verouderde structuren

Maar er is hoop. De "revolutie" van de zestiger jaren ging weliswaar aan de VVD voorbij (of liever zij riep haar mede op), maar het veranderend normen- en waardepatroon ving zij op. Een groep "liberalen" uit de VVD probeerde via het tijdschrift "Liberaal Reveil" de discussie rond het liberalisme weer nieuw leven in te blazen. Deze discussie werd vooral levendig gevoerd binnen de JOVD, een groepering liberale jongeren van wie enkelen (zie onder) later aan de wieg zouden staan van Democraten '66.

Mede daardoor koos de VVD op beslissende momenten toch voor emancipatie, voor alternatieve samenlevingsvormen, voor herziening van het echtscheidingsrecht, voor verbetering van het gevangeniswezen. Het liberale gezicht is dan beter herkenbaar: het door Thorbecke genoemde "recht doen aan de tijdsomstandigheden" wordt dan in (politieke) praktijk gebracht. Van een dynamisch vrijheidsbegrip is ook hier geen sprake, daarvoor is meer nodig dan het bevestigen van al gegroeide veranderde gedragspatronen. Daarvoor is perspectief vereist. Biedt een andere politieke partij in Nederland dat perspectief?

Democraten '66

Na de gezamenlijke krachtsinspanning om na de Tweede Wereldoorlog Nederland weer op te bouwen, het industrialisatieproces te versnellen en de economische groei te bevorderen, kwam er een soort vriendelijke rust over Nederland.

Zoals vaak in welvarende tijden ging dit gepaard met een zekere zelfvoldaanheid over het bereikte. Dit maakte het oog van de bestuurders blind voor de geestelijke en culturele veranderingsprocessen die in gang waren gezet. Deze verandering betrof vooral de mens zelf. Voor wie de oorlog 1940-1945 bewust had meegemaakt bleek het onmogelijk hetzelfde vertrouwen als een vorige generatie te hebben in God, gezag, bestuur en wetenschap. In cruciale momenten van het leven werd de mens op zichzelf teruggeworpen. Hij en hij alleen moest beslissen over verzet of overgave, over leven en dood. Dit bracht een ontmythologiseringsproces in gang dat vergeleken kan worden met de herfsttij der middeleeuwen. Ook nu verzet tegen de kerk en haar strakke normen, haar vereenzelviging met wereldlijke machtshebbers, ook nu verzet tegen de heersende klasse, een mannenmaatschappij die paternalistisch wist wat goed voor je was, ook nu verzet tegen de ondoorzichtigheid van het bestuur waarin talloze dubbelfuncties met de belangenverstrengeling die daarvan het gevolg is, ook nu een enorme ontwikkeling van de techniek zonder dat de maatschappelijke voorwaarden aanwezig waren om de gevolgen van deze ontwikkeling harmonisch op te vangen, ook nu een grote welvaartsstijging. Een ontmythologiseringsproces kan niet samengaan met een vertrouwensdemocratie, waarin gezagsgetrouwheid een maatschappelijke deugd is. "Schenkt Drees uw vertrouwen" luidde een Partij van de Arbeid-verkiezingsaffiche uit die tijd. "Geloof U mij, het komt goed" zei koningin Juliana toen half Nederland moeite had met het aanvaarden van een Duitse

echtgenoot voor haar kroonprinses. De tijd dat de mensen zonder meer accepteerden, vertrouwden, geloofden, was echter onherroepelijk voorbij.

Wel waren de protesten aanvankelijk beperkt tot randgroepen in de samenleving (provo), maar hun creatieve en originele manieren van verzet versterkten het zelfvertrouwen van hen die anders wilden. Geen der bestaande politieke partijen begreep het symptoom. Hieruit bleek hoezeer zij zich van hun burgers vervreemd hadden. Politiek stond in slecht aanzien. Door de ondoorzichtige besluitvorming die zich buiten de openbaarheid afspeelde, was er ook geen belangstelling voor politiek. Men ging wel stemmen, maar doordat tevoren niet vaststond welke coalitie zou gaan regeren was het altijd onduidelijk waar je stem bleef ...

Het groeiend onbehagen sprong de pan uit toen de regering, gesteund door de burgemeester van Amsterdam, tegen de zin van de overgrote meerderheid van de bevolking doorzette dat het huwelijk van prinses Beatrix en de heer Van Amsberg toch in de hoofdstad zou worden voltrokken. Een van de VVD-raadsleden van Amsterdam, drs. Hans Gruijters, trad uit de VVD en richtte zich met een groep geestverwanten voor een deel afkomstig uit de JOVD in een appèl tot de Nederlandse bevolking, waarin zij om adhesie werd gevraagd. Deze bleef niet uit en een nieuwe politieke partij werd opgericht: Democraten '66

In de eerste jaren van haar bestaan zal D'66 zelf wellicht ontkend hebben dat het liberalisme tenminste één van haar grondslagen was: zij wees namelijk alle -ismen als grondslag voor partijvorming af, omdat zij "geen antwoord konden geven op de hedendaagse problemen". Zij waren immers ideologiën uit de vorige eeuw? Deze afwijzing was noodzakelijk om tot werkelijke vernieuwing te komen. Maar wij herkennen bij hen toch liberale trekken als sterke nadruk op het individu, staatsrechtelijke hervormingen, invloed van de burgers op het bestuur, openbaarheid en controle van de macht. Bij de verkiezingen van 1969 haalde D'66 zeven zetels, maar door de kwaliteit en het enthousiasme van haar inbreng was haar invloed verhoudingsgewijs groter. Zij werkte inspirerend niet alleen op andere partijen maar ook op maatschappelijke groeperingen als actiegroepen en zij bood op die wijze uitzicht op een maatschappij die een waardenscala voorstond waarin burgermansfatsoen en materieel gewin een minder hoge prioriteit kregen.

In de korte tijd van haar bestaan heeft D'66 een duidelijke ontwikkeling doorgemaakt van partij met hoofdaccent op staatsrechtelijke hervormingen en vrijheidsrechten naar een partij die op de samenhang van maatschappelijke en economische processen wijst en de mens en zijn directe omgeving voorop stelt. Zo wijst zij op de kwalijke gevolgen van het gescheiden optrekken in de maatschappij van de productiesector en de sociaal-culturele sector, waarbij de normen die in de eerste worden aangelegd, zoals hoog tempo, prestatiedwang, onderlinge concurrentie, verwaarlozing van het milieu, ook dreigen te worden gehanteerd in de tweede. Veeleer zou hier van een samenspel sprake moeten zijn, een gezamenlijke waardenbepaling, waardoor de mens in beide processen in zijn waardigheid wordt hersteld.

2) De rol van de overheid ziet D'66 actief in het stimuleren van de gewenste ontwikkelingen. Ook bij een ondernemingsgewijze productie kan de overheid, b.v. door stimuleren van technologische vernieuwing, impulsen geven die de kwaliteit van werkgelegenheid, werkomgeving en product ten goede komen. Economische groei is prima, maar niet ten koste van mens en milieu. 3) De mens mag niet gevangen raken in eigen welvaart. De vrijheid van de mens kan alleen bereikt worden door bevrijding van datgene wat hem afhankelijk maakt. Dat kan afhankelijkheid zijn van de overheid, als die teveel wil voorschrijven, dat kunnen instituties zijn als onderwijs of gezondheidszorg, die zich over de mens kunnen ontfermen, er van uitgaande dat hij dom of ziek is, dat kan het vrije marktmechanisme zijn als het in de praktijk zo werkt dat de consument wordt uitgeschakeld, enz. Dat kunnen de bedrijfsleiding en verhuurder zijn die beslissen op grond van veranderde eigendomsverhoudingen over werken en wonen voor werknemers en huurders. Steeds komt het op een actief soort vrijheid aan, een dynamisch vrijheidsbegrip dus, dat de creativiteit in de mens losmaakt.

Liberaal? Wie terugblijkt naar de oorsprong van het liberalisme ziet dat de creativiteit en geloof in de mens een van haar fundamenteën is. Daarom is D'66 een moderne liberale partij.

Toekomst van het liberalisme

[...]

4) Uit de bovengegeven schets blijkt dat vanuit het liberalisme heel verschillende antwoorden op maatschappelijke problemen gegeven zijn. Zagen we voor de oorlog de

Vrijheidsbond en de Vrijzinnig Democraten als conservatieve en progressieve vormgeving aan de liberale denkbeelden, momenteel dringt dezelfde indeling zich op bij de VVD en Democraten '66. Schept het liberalisme daardoor onduidelijkheid of is het veeleer zo dat haar ideeënwereld pluriformiteit met zich mee brengt? Een ideeënstelsel leeft niet los van mensen. Zo ligt ook aan het liberalisme een bepaald mensbeeld ten grondslag. Welk mensbeeld? Het antwoord op die vraag is beslissend over de politieke keuze. Onze huidige welvaartsstaat, onze verzorgingsstaat vraagt een andere inzet dan honderd jaar geleden. Zij heeft ons bestaanszekerheid geboden, aan velen van ons (veel) meer dan dat. Het gaat er nu om de kwaliteit van het bestaan te verbeteren. Deze kwaliteit omvat veel: kwaliteit van woonomgeving, onderwijs, arbeidsomstandigheden, het zijn bekende doelstellingen, maar we zullen verder moeten gaan, of liever dieper. Hoe is het met de kwaliteit van het huwelijk als instituut, met onze opvoeding ook in geestelijke waarden, hoe met onze medemenselijkheid ten aanzien van culturele minderheden die te midden van ons wonen? Hoe ver reikt onze verdraagzaamheid? Welk deel van onze welvaart komt ten goede aan de Derde Wereld of om iets heel anders te noemen aan de vernieuwing van het gevangeniswezen?

Hier ligt nog een niet beantwoorde uitdaging. Het lijkt of men bij het putten uit de inspiratiebron die het liberalisme kan zijn nog maar aan de oppervlakte is gebleven. Het gaat er nu om verder naar de oorsprong van die bron terug te gaan. Dat was immers de homo liberalis, de vrije mens, in wie de krachten nog te sluimerend gelaten worden, maar die juist die kwaliteit waar moeten maken. Het wakker maken en richting geven aan die krachten is een opgave aan ons allemaal, maar speciaal aan die politieke partijen die in het liberalisme hun oorsprong vinden. Het gaat dan niet om de toekomst van het liberalisme, het gaat om de toekomst van de mens.

Noten:

1) De begrippen "statisch" en "dynamisch" vrijheidsbegrip zijn ontleend aan het artikel "Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag", J. Wessel, gepubliceerd in Liberaal Reveil 1976 no. 3.

2) Een uitstekende beschrijving van deze problematiek wordt gegeven in Pragma "Een politieke identiteit voor liberalen", Standaard Uitgeverij Antwerpen/ Amsterdam.

3) Een D'66-visie op industriële vernieuwing en werkgelegenheid in de jaren tachtig is te vinden in "Morgen brengen" van Jan Terlouw en Walter Zegveld, uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1979.

4) Geciteerd in het voornoemde "Een politieke identiteit voor liberalen".

Literatuur

1. W. Banning, Arnhem 1964, Hedendaagse sociale bewegingen.

2. H. J. Laski, Londen 1936, The rise of European liberalism.

3. W. Verkade, Liberalisme, gepubliceerd in Verkenningen in de politiek deel 2, onder redactie van A. Hoogerwerf, 1976.

4. J. G. Bruggeman, Over het hedendaags liberalisme, Liberaal reveil, juli 1974.

5. J. Wessel, Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag, Liberaal Reveil, 1976 no. 3.

6. Pragma, een politieke identiteit voor Liberalen, Standaard Antwerpen/ Amsterdam.

7. J. Terlouw, W. Zegveld, over industrie en werkgelegenheid in de jaren tachtig, Morgen brengen, 1979, Bert Bakker, Amsterdam.

8. P. J. Oud, Enige aspecten van het modern liberalisme, 1958. 9. Gijshert Karel van

Hogendorp, biografie door Henriette de Beaufort 10. Liberalisme in de jaren tachtig, uitgave Teldersstichting 1978.

9. Gijshert Karel van Hogendorp, biografie door Henriette de Beaufort

10. Liberalisme in de jaren tachtig, uitgave Teldersstichting 1978.